

तालुजिह्वाचेत्यत्रसूचितमर्थव्याकरोत्यध्यायद्वयेन अत्रापीति अत्रप्राणक्षयेक्तव्ये तत्रच्छांदोग्येप्राणाग्निहोत्रविद्यायांप्राणापानव्यानोदानसमानाः क्रमेणाधिलोकं युष्मदिदिगाकाशविद्युद्रूपाः समाध्याताः तेषांप्राणापानौ अन्योन्याधीनौ पूरकैरेचकेवाक्रियमाणे अपान क्रियानिरोधात् पार्थिभागेन संपीड्यो निमाकुंचयेद्बृहमित्यादिप्रकारेण मूलबंधनतयोरकीकृतयोर्बुध्वा गतिर्भवति तदेतत्प्राणापानयोरुदानाधीनत्वं प्रागेवोक्तं अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठतीति एवं बुभुवोः पर्जन्ययज्ञद्वारा परस्पराश्रितत्वं तथा नाभिदेशमात्रवत्तोऽसमानः सर्वांगव्यापि नो व्यानस्य वशेति व्यानोपि सर्वसंधिव्यापिप्युदाने समुच्चत्वादुच्चलितव्याप्यत्वात्मानोप्युच्चलति एवं विद्युद्विगाश्रितादिक्काकाशाश्रिता इदमेव सर्वेषामुदानाधीनत्वं श्रुत्या तद्यथा सुहयपट्टी शशंकून्मखीदे

ब्राह्मण उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ सुभगे पंचहोतॄणां विधानमिह यादृशं ॥ १ ॥ प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ पंचहोतॄस्तथै तान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥ ब्राह्मण्युवाच स्वभावात्समहोतार इति मे पूर्वविक्रममिति ॥ यथा वै पंचहोतारः परो भावस्तदुच्यतां ॥ ३ ॥ ब्राह्मण उवाच प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ॥ अपानेन संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन संभृतो वायुस्ततो दानः प्रवर्तते ॥ उदानेन संभृतो वायुः समानो नाम जायते ॥ ५ ॥ तेऽपृच्छन्त पुरा संतः पूर्वजा तं पितामहं ॥ योनः श्रेष्ठस्तमा च क्ष्वसनः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच यस्मिन् प्रलीने प्रलयं ब्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ यस्मिन् प्रलीने प्रलयं ब्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरंति श्रेष्ठोऽहं पश्यतमां प्रलीनं ॥ ७ ॥ प्राण उवाच मयि प्रलीने प्रलयं ब्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरंति श्रेष्ठोऽहं पश्यतमां प्रलीनं ॥ ८ ॥ ब्राह्मण उवाच प्राणः प्रालीयततः पुनश्च प्रचचार ह ॥ समानश्चाप्युदानश्च वचो ब्रूतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥ नत्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयं ॥ नत्वं श्रेष्ठो हिनः प्राण अपानो हिव शे तव ॥ प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोभ्यभाषत ॥ १० ॥ अपान उवाच मयि प्रलीने प्रलयं ब्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरंति श्रेष्ठोऽहं पश्यतमां प्रलीनं ॥ ११ ॥ ब्राह्मण उवाच व्यानश्च तमुदानश्च भाषमा णमथोचतुः ॥ अपान नत्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हिव श गस्तव ॥ १२ ॥ अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ॥ श्रेष्ठो ह मस्मिन् सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३ ॥

दिति दृष्टान्तोपपादितं उदानोपि भूघ्राणसंघौ निरुध्यते यदा तदा तत्स्थो ब्रह्मणि बुभूय्यादिसहित आकाशो निरुध्यते एवं च तस्यामवस्थायां सर्वप्रपंचविलयाद्योगीकृतकृत्यो भवतीति प्रघटकतास्य तत्रैवं सति त्रैधाभाधानाप्रवर्तते प्राणायस्याहेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राणाग्निहोत्रं कुर्वन्नेनावदानेन सर्वं धुप्रमृतिवृत्त्यतीति भावनया शुद्धचित्तो भवत्यन्वदेषैश्च न लिप्यते इत्येकः प्रकारः चपलं मनः पूर्वोक्ते चरीमुद्रया हठयोगेन निरोद्धव्यमिति द्वितीयः अनुपदोक्तः कर्तृत्वं प्रपंचविलयस्तृतीयः एतेषामधिकारिभेदाद्व्यवस्था एवं सर्वापि विद्याधिदेवाधिभूताध्यात्मभेदेन त्रिविधाधिकारभेदात् त्रैया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अक्षरार्थः स्पष्ट एव पंचानामप्येषामेकस्यापि निरन्वयोच्छेदे सर्वेषामुच्छेदोभावतीति सर्वेषां प्रत्येकं मयि प्रलीने प्रलयं ब्रजंतीत्युक्तिः संगच्छते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥